

**НАЦИОНАЛНА ХУДОЖЕСТВЕНА АКАДЕМИЯ
КАТЕДРА “РЕСТАВРАЦИЯ”**

**СТЕНОПИСИТЕ НА РУСКИ ХУДОЖНИЦИ В ЦЪРКВИТЕ ОТ XX ВЕК В
БЪЛГАРИЯ В КОНТЕКСТА НА ТЯХНОТО ОПАЗВАНЕ И РЕСТАВРАЦИЯ.
ПРОУЧВАНЕ НА СТЕНОПИСИТЕ В ХРАМ „СВ. НИКОЛАЙ ЧУДОТВОРЕЦ” В
СОФИЯ
(РУСКАТА ЦЪРКВА)**

Доц. Стефан Димитров Белишки

АВТОРЕФЕРАТ

на дисертация за присъждане на образователната и научна степен „доктор“

**Научен ръководител:
проф. д-р Христо Етрополски**

София

2020

Дисертационният труд е с общ обем 586 страници в два тома. В него са представени: текст от 193 страници, съдържащ увод, пет глави и заключение; библиография от 39 страници с 345 източника, от които 183 на кирилица и 162 – на латиница; 15 приложения във втория том.

СЪДЪРЖАНИЕ

1. Въведение	4
• Необходимост от изследването	4
• Цел и задачи	6
• Обект на изследването	7
• Методи на изследването	8
2. Първа глава	11
3. Втора глава	17
4. Трета глава	19
5. Четвърта глава	23
6. Пета глава	27
7. Заключение	31
8. Списък на приложенията	37
9. Справка за научните приноси в дисертационния труд	38
10. Списък на публикациите по темата на дисертационния труд	40

ВЪВЕДЕНИЕ

НЕОБХОДИМОСТ ОТ ИЗСЛЕДВАНЕТО

Стенописното наследство от XX век в България често е пренебрегвано както като обект на опазване, така и като тема на проучване от страна на изкуствоведи и реставратори. Този факт е трудно обясним, като се има предвид, че кавалетното изкуство на миналото столетие в България отдавна е обект на сериозни реставрационни грижи и изследвания. В сферата на архитектурното наследство също има много научни изследвания, посветени на различни периоди от XX век. На стенописите от миналото столетие обаче, както и на проучването на техните реставрационни проблеми, до скоро се гледаше като на нещо не особено важно. Сред обществеността, а и сред част от колегията битуваше виждането, че стенописите от XX век не заслужават чак толкова сериозно внимание. Реставрационните проучвания по отношение на този период са ограничени, а публикации почти няма. Липсват публикации на анализи на различията между религиозната и светската живопис през отминалото столетие и техните специфични особености като обекти на културното наследство.

Проблемите на реставрацията и опазването¹ на стенописите от XX век имат особености и се различават от тези от предишни периоди по редица признаци. Двадесети век е особено динамичен в артистично отношение, включително и в стенната живопис. В България стават и значими социални промени, които дават отражение върху художествения живот. Те се отразяват и на техниката на работа на художниците, на отношението им към творческия процес, а също и на възложителите и собствениците към крайния художествен продукт. През втората половина на века в стенописната практика постепенно навлизат и нови синтетични материали, което води до още промени в технологичните характеристики на стенописите.

¹ Под *опазване* в текста се разбира цялостната политика, която включва реставрация, мониторинг, превантивни мерки, експертно-контролни дейности, система на статuti за защита, законодателна политика и т.н.

Всички тези особености, в комбинация с различни разрушителни фактори и причини за промени и увреждания, поставят специфични въпроси пред реставрацията на стенописното наследство от миналото столетие.

Влияние на руски художници

Значимо влияние върху църковната стенна живопис през XX век у нас имат руските художници. Някои от тях са с епизодична роля в църковното изкуство, докато други оставят трайна следа с творчеството си и оказват влияние на много български художници в тази специфична област на монументалната живопис. От четката им през миналото столетие са украсени десетки храмове в цялата страна. Стенописното творчество на руските художници у нас е разнообразно като стил и технология. Свидетели сме както на самостоятелни творчески изяви на тези художници, така и на колективна работа съвместно с българските им колеги.

Това стенописно наследство има специално място в културната ни история и поради факта, че то е повлияло на поколения български художници. До момента обаче то не е изследвано задълбочено и комплексно по отношение на опазването и реставрацията му и липсват публикации по тази тема.

Някои от църквите, стенописвани от руски художници, наред с религиозните носят и политически послания (напр. катедралния храм-паметник “Св. Александър Невски” в София, храм “Рождество Христово“ в гр. Шипка), други са построени за нуждите на руската диаспора (храм “Св. Николай Чудотворец” – Руската църква в София), но в голямата си част са украсени за нуждите на Българската православна църква.

Днес, с увеличаване на дистанцията от работата на руските художници през XX век, се засилват интересът към творчеството им и стремежът за съхраняване на стенописите им. Състоянието на тези произведения на монументалната живопис невинаги е добро и за опазването им се налагат комплексни реставрационни решения. Те трябва да са основани на познаване на технологичните особености и аналитична оценка на промените и разрушителните процеси. Това обаче е затруднено поради липсата на академични публикации на изследвания в контекста на опазване и реставрация на тези културни ценности.

ЦЕЛ И ЗАДАЧИ

Предварителните проучвания показаха, че изследванията на стенописите от този период са фрагментарни и недостатъчни. Практически няма публикации на изследвания на реставрационните проблеми и технологичните особености на творчеството на руските художници у нас, както и на влиянието им върху българските им колеги. По тази причина сме си поставили следната основна **цел**:

Изследване и анализ на особеностите на църковната стенна живопис на руските художници, рисували в България през XX век, в контекста на тяхното опазване и реставрация.

За постигане на набелязаната цел са поставени следните **задачи**:

1. Да се систематизира информацията за руските художници, рисували църковни стенописи в България през XX век – житейски и творчески път, паметници, обекти, колективи, техники на работа.

2. Да се избере и изследва конкретен обект, който отразява максимално широко стенописното творчество на руските художници в България през XX век.

2.1. Изследване и анализ на техниката и технологията на стенописите в избрания обект: живописния слой и мазилки.

2.2. Изследване и анализ на развитието и промените в стенописната украса в Руската църква: история на изписванията, изследвания на промените в стратиграфските слоеве, вкл. разрушенията и натрупванията.

2.3. Изследване и анализ на провежданите реставрационни дейности.

2.4. Изследвания и анализ на разрушителните процеси и факторите, които ги обуславят.

2.5. Отражението на промените във физическото състояние на стенописите върху културната им стойност (художествена, естетична, историческа и др.).

2.6. Анализиране на специфичните реставрационни проблеми на този паметник и съпоставка с други подобни от периода.

ОБЕКТ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

За постигане на целите и задачите е избран обект за изследване: **стенописите в Руската църква “Св. Николай Чудотворец” – София.**

Църквата е един от значимите паметници на стенната живопис от XX век в България. Тя е особено подходяща за това изследване, тъй като там са работили руски художници независимо един от друг в **три отделни етапа**, а в последния, четвърти, изписването е дело на техни ученици. **Това е единствената църква у нас, украсена със стенописи от различните периоди на творчеството на руски художници у нас.** Историята на създаването им в църквата “Св. Николай Чудотворец” обхваща почти целия XX век и може да се каже, че в това отношение те са уникални. Стенописите носят много от типичните характеристики на столетието, но заедно с това притежават и специфични особености, които ги правят особено интересни като обект за изследване. Там се наблюдават много от **особеностите** на работата на руските художници, **проблемите**, свързани с реставрацията и опазването им.

В изписването на стенописите могат да бъдат определени четири етапа. В първите три етапа авторите са руски художници: Василий Перминов с колектив, Михаил Малецки с колектив и Николай Шелехов, а в последния, четвърти – българи, ученици на Шелехов. Това практически е единственият храм у нас изцяло изписан от руски художници и техни ученици в четири последователни етапа в продължение на близо столетие².

Специфичните характеристики и наличието на стенописи от отделни периоди на миналото столетие, рисувани от художници с различна техника и технологични особености и възникналите впоследствие реставрационни проблеми, са сред важните причини храм “Св. Николай Чудотворец” (Руската църква) да бъде избран за обект на проучването – той е едновременно типичен за XX век с някои технологични характеристики и проблеми, и уникален като структура.

² Авторството и етапите са разгледани по-долу.

В последния етап (1995 – 1996) стенописите са дело на монахиня Магдалина, ученичка на Николай Шелехов (виж: РЕШЕТНИКОВА, Олга Николаевна, 2010. Руската църква в София. София: Подворие на Руската православна църква в София, с. 118).

Независимо от сравнително кратката история на стенописите от създаването им до днес още преди началото на проучването са били предприети няколко реставрационни намеси, обособени като отделни и мащабни **реставрационни проекти**. Резултатите от това проучване открояват специфични проблеми в опазването на недвижимото културно наследство от XX век у нас. Те могат да бъдат ползвани при изследването и реставрацията и на други паметници на стенната живопис от XX век в България.

Проучванията включват анализ на разрушенията и промените, изясняването на технологичните особености, анализиране на развитието на етапите на изписване във времето при отчитане на историческите връзки между живописните слоеве, значимостта на отделните етапи и промени, както и преглед на развитието на иконографската програма. Този холистичен подход в изследванията се прилага, за да бъде извършена цялостно преценка на реставрационните проблеми на многопластовия обект, като се отчита и културната стойност на стенописите.

Резултатите от проучването могат да се използват и при изясняването на цялостната технологична картина на стенната живопис в България през миналото столетие.

МЕТОДИ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

За постигане на целите и за изпълнение на поставените задачи е проведено комплексно изследване на обекта с използване на следните методи:

1. Основен метод е феноменологичният анализ – описание и анализ на динамиката на настъпилите промени в обекта.
2. Извършено е фотографско проучване. В този процес са проучени архивни фотографии от различни източници и са изготвени нови фотографии в различни режими за изследване на структурата и промените в стенописите, в това число фотографии във видимия спектър на електромагнитните вълни, в близкия инфрачервен, термални изображения, както и инфрачервени фотографии с условни цветове.
3. Проучени са публикуваната литература и изследванията за храма.

До момента няма публикувани изследвания по проблемите на технологията, състоянието, опазването и реставрацията на стенописите на руски художници от ХХ век в България. Липсват и публикации, анализиращи в този контекст стенната живопис на руските художници и конкретно на тези, творили в Руската църква. Няма публикации, посветени на особеностите на живописца на художниците, работили в църквата. Доколкото стенописите на руски художници в България се споменават в някои от цитираните в изследването източници³, те нямат връзка с опазването и реставрацията. Проучени са публикации и ръкописи, свързани и с други обекти, които обогатяват информацията за художниците или характеристиките на стенописите в Руската църква. Те хвърлят допълнителна светлина върху технико-технологичните особености на творчеството на изследваните художници, улесняват обяснението на някои от промените и разрушенията, и спомагат за анализирането на историческия контекст на изследвания обект⁴.

4. Проведени са документално изследване и анализ. Те са един от основните използвани методи. Извършени са проучвания в:

4.1. Архив на Руската църква – проучени са документи, свързани с историята на църквата, документи от предишни реставрации, проведени изследвания, кореспонденция и др.

³ Напр. ГОВОРУХИН, Виктор Леонидович, 1995. *Руската църква „Св.Николай Чудотворец“ в София* [онлайн]. София; АНТОНОВ, Виктор Васильевич, 2010. *Церковь Свт. Николая Чудотворца, София, Болгария/Руската църква „Св. Николай“*. *Искусство и архитектура русского зарубежья* [онлайн]. 2010; РАДКОВА, Румяна, 1999. *Храм-памятник „Св. Александър Невски“*. София.

⁴ Напр. БЕЛКОВСКИ, Асен, 1937. *Украсата на храма „Св. Александър Невски“*. *списание „Сердика“*. 1937. Бр. 5, с. 5–7; АНТОНОВ, Виктор Васильевич и КОБАК, Александр Валерьевич, 1994. *Святини Санкт-Петербурга. Историко-церковная энциклопедия.*; АНТОНОВ, Виктор Васильевич и КОБАК, Александр Валерьевич, 2005. *Русские храмы и обители в Европе*. Санкт-Петербург; БОНОВ, Йонко, 2007. *Художникът Михаил Малецки. Живот и творчество*. София; ГЕОРГИМАЙКОВ, Георги Трайчев, 1923. *Ставропигиален храм паметник Св. „Александър Невски“ = L'église-monument de Sainte - Alexandre Nevsky.*; ЛАБЫНЦЕВ, Юрий и ЦАВИНСКАЯ, Лариса, 1999. *Александр-Невский собор в Варшаве / Поместные Церкви // проект портала Православие.Ru. Православное обозрение „Радонеж“* [онлайн]. 1999. Бр. 9–10; ПАНДУРСКИ, Васил, 1974. *Храм-памятник „Св. Александър Невски“ в София. Духовна култура*. 1974. Бр. 8, с. 5–10.

4.2. Централен държавен архив (ЦДА) – проучени са личните фондове на Михаил Малецки, Николай Ростовцев, фотоархивни материали от база данни онлайн на ЦДА, както и други документи, свързани с изследването.

4.3. Архив на Националния институт за недвижимо културно наследство (НИНКН) – проучени са досието на храма НИПК С-52-668 и свързани към него документи.

4.4. Архивни единици на Российский государственный исторический архив (РГИА), свързани с историята на проучвания обект.

4.5. Извършено е проучване на схеми, чертежи и планове от проекти за архитектурна реставрация, конструктивно стабилизиране и други видове ремонтни дейности.

4.6. В храм „Св. Николай Чудотворец” са реализирани няколко реставрационни проекта, по време на които са правени различни изследвания. Част от тях са открити и резултатите са анализирани и приложени. Съпоставени са данните от новите и старите анализи.

5. Извършени са оптически изследвания на трайни препарати от изготвени напречни срезове на живописни слоеве и мазилки за извършване на стратиграфско проучване и характеристика на материалите.

6. Извършени са допълнителни физикохимични изследвания.

Резултатите на част от проведените в миналото научни изследвания не дават достатъчна яснота и будят въпроси. По тази причина бяха извършени допълнителни научни изследвания. От една страна, те позволяват да се проверят и потвърдят или отхвърлят данните от старите анализи, а от друга, разширяват информацията за материалния състав на полихромния декоративен слой, както и особеностите на техниката и технологията на някои неизследвани до момента стенописи в църквата (напр. в криптата). Използваните аналитични техники са микрохимични анализи, рентгенофлуоресцентна спектроскопия (РФС), Раманова спектроскопия, инфрачервена спектроскопия (ИЧС) и сканиращ електронен микроскоп (СЕМ).

7. Изследвания на микроклимата в сградата – проследяване на промените в температурата и относителната влажност с дата-логъри. Изследване на въздушния поток и слънчевата радиация.

8. Твърденията са сравнени и с други обекти, където са работили художниците.

ПЪРВА ГЛАВА

РУСКИ ХУДОЖНИЦИ, РИСУВАЛИ ЦЪРКОВНИ СТЕНОПИСИ В БЪЛГАРИЯ ПРЕЗ ХХ ВЕК

Руските художници заемат своеобразно място в църковната монументална живопис на ХХ век в България. Ролята, приносите им за развитието на българското църковно изкуство и особеностите на творчеството им в контекста на реставрация и опазване на културното наследство не са били тема на систематично задълбочено проучване до момента.

Дейността на руските художници у нас може да бъде разделена на два условни периода:

Първият период е от началото на ХХ век до избухването на Първата световна война.

Най-ранната изява на руски художник е в Шипченския манастир „Рождество Христово”. Според данни на електронната енциклопедия „Искусство и архитектура Русского зарубежья”⁵ автор на стенописите е Пьотър Мясоедов, който през 1904 г. е нарисувал в централния купол образа на Христос Вседържител. Не са открити фотографии на стенописите преди второто изписване от 1957 – 1959 и преди проведената в края на ХХ век реставрация. В официалния сайт на Шипченския манастир

⁵ АНТОНОВ, Виктор Васильевич, 2011. Храм-памятник „Рождества Христова”, Шипка, Болгарии. *Искусство и архитектура русского зарубежья* [онлайн].

се отбелязва друга година на рисуване на стенописите - 1902 г. Асен Белковски⁶ също споменава, че Пьотър Мясоедов е работил в Шипка.

Другите две църкви, в които има стенописи, дело на руски художници през този период, са катедралният храм-паметник „Св. Александър Невски” и „Св. Николай Чудотворец” (Руската църква).

Несъмнено храм-паметникът „Св. Александър Невски” остава най-мощният проект за стенописна украса у нас въобще. По стенната живопис в храма работи голяма група водещи руски и български художници⁷, както и такива, които са помагали при изпълнението на авторските композиции. Каравелов^{8,9} изброява имената на 13 художници от Русия и на редица от България, работили по стенописите. Той добавя и списък на помощниците, който включва още 12 руснаци и 17 българи, сред които три жени. Руските художници са Пьотър Евгениевич Мясоедов, Александър Алексеевич Киселъв¹⁰, Димитрий Йосифович Киплик, Алексей Михайлович Корин, Сергей Тимофеевич Шелковой, Михаил Степанович Судковски, Василий Демянович Болотнов, Николай Владимирович Розанов, Александър Иванович Вахрамеев, Иван Иванович Ланской, Владимир Александрович Кузнецов, Иван Георгиевич Дроздов и Василий Тимофеевич Перминов. Сред помощниците от Русия, изброени от Каравелов, са Андрей Михайлович Корин, Николай Михайлович Корин, Алфонс Константинович Жаба, Павел Василиевич Серов, Михаил Иванович Авилов, Иван Василиевич Маркичев, княз Сергей Михалич Таруски, Алексей Николаев, Николай Кондратиев, Иванов, Флорбарिश,

⁶ БЕЛКОВСКИ, Асен, 1937. Украсата на храма „Св. Александър Невски”. *списание “Сердика”*. 1937. Бр. 5, с. 6.

⁷ Има и други художници (българи и руснаци), участвали в живописната украса на храма, които са работили по кавалетната живопис. Сред тях е и едно от най-известните имена в руската църковна живопис по онова време: Виктор Васнецов. Български художници са изготвили и проектите за мозайките. Кавалетната живопис и мозайките не са тема на изследването и тези художници не са разгледани.

⁸ Любен Стойчев Каравелов е роднина на известния възрожденски писател със същото име: баща му и писателят са братовчеди. В периода 1957 – 1966 пише “Справочник за живописиста на Патриаршеската катедрала, ставропигиалния храм “Св. Александър Невски”, “История на живописиста на храма-паметник “Александър Невски” и “Монография на храма-паметник “Александър Невски в София” в два тома. Ръкописите му (в машинописен формат) не са публикувани. Виж цитирана литература.

⁹ КАРАВЕЛОВ, Любен Стойчев, 1966. *Монография на храм-паметник „Ал. Невски” в град София, том II*. машинописно копие. София, с.165 – 167.

¹⁰ На Руски: Александр Киселёв.

Астабрикович. По декоративните орнаменти са работили Михаил Судковски, Василий Перминов и българите Борис Михайлов п.Василев и Харалампи Тачев.

Освен новостите в иконографско отношение и новата за България стилистика на изображенията в „Св. Александър Невски” сме свидетели и на редица технологични нововъведения в българските стенописи.

Третият значим храм, стенописван от руски художници през този период, е църквата „Св. Николай Чудотворец” (Руската църква) в София. В периода 1911 – 1912 г. тя е изписана от колектив с ръководител Василий Тимофеевич Перминов.

В. Перминов е значимо име в руското изкуство и участва в стенописването на редица църкви: руската православна църква “Св. Мария Магдалена” в Дармщат, Германия (1903), църквата „Покров Богородичен” в Пархомовка, Киевска област, Украйна (1906), църквата „Св. Александър Невски” във Варшава (след 1906 до 1910) и църквата „Възкресение Христово” (у Варшавското вокзала) в Санкт Петербург (1915 – 1916)¹¹. След завършване на работата си в Руската църква Перминов се включва като един от водещите художници при изписването на храм-паметника „Св. Александър Невски” в София (1912 – 1913).

Руските художници, автори на стенописи в църкви у нас през този първи период, напускат България преди Първата световна война и не се връщат след това.

Вторият период е от края на Първата световна война (или по-точно от края на 20-те години на XX век, когато някои от руските политически емигранти започват самостоятелно творчество) до 80-те години на XX век.

През този период в областта на църковната стенна живопис е документирана работата на седем руски художници: Михаил Миронович Малецки¹², Николай Евгениевич Ростовцев, Николай (Георги) Николаевич Шелехов, Александър Константинович Сорокин, Иван Терентиевич Лазаренко, Владимир Йосифов Егер и

¹¹ АНТОНОВ, Виктор Васильевич and КОБАК, Александр Валерьевич, 1994. *Святъни Санкт-Петербурга. Историко-църковна енциклопедия*. Санкт-Петербург, с. 170-172.

¹² На руски: Малецкий

Михаил Григориевич Маковкин. В дисертационния труд са систематизирани откритите данни за на стенописното творчество на художниците от този втори период.

Най-богато е творчеството в областта на стенната живопис на **Николай Евгениевич Ростовцев**. Той напуска Русия през 1921 г. и пристига във Варна. Впоследствие се установява в София. През 1925 г. се записва да учи в Художествената академия и през 1930 г. я завършва с отличие при проф. Борис Митов. Първият голям обект, който стенописва Ростовцев, е църквата „Св. Троица” в Калотина, през 1935 г.¹³ Той рисува стенописи в общо двадесет и шест църкви¹⁴. Сред най-мощните му изяви са стенописите в „Успение Богородично” във Варна през 1949 – 1950, в храм-паметника „Рождество Христово” в Шипка през 1957 – 1959, в катедралния храм “Св. Неделя” в София – 1971 – 1973, „Св. Николай Софийски” 1966 – 1975 и др.

Михаил Миронович Малецки. По поръчка на фирмата Kunstanstalten May A. G. от 1930 до 1936 г. той рисува 26 икони. През 1938 г. получава право от Светия синод да създава самостоятелно икони и да ръководи изписване на стенна живопис. През периода 1945 – 1946 реставрира стенописите в църквата „Св. Николай Чудотворец” – Руската църква, за което получава и грамота от епископ Серафим. Въпреки че те не заемат централно място в творчеството на Малецки, той изписва стенописите в реконструирани след бомбардировките зони на църквата „Св. Николай Чудотворец” по време на провежданата от него там реставрация на стенната живопис в интериора. Другият храм, в който Малецки рисува, е „Св. Георги” в София. През 1948 – 1950 той изписва *първата половина (до средата) на църквата*¹⁵.

Николай (Георги) Николаевич Шелехов. Той пристига в България през 1931 – 1932 г. и на 19.11.1932 г. приема монашеското име Николай. През 1936 г. започва работа като секретар при владика Серафим в Руската църква „Св. Николай Чудотворец” в София. Скоро след това заминава за Сърбия, където за няколко месеца посещава

¹³ КЪОСЕВА, Цветана, 1996. Русские художники-эмигранты в Болгарии. *Славяноведение*. 1996. № 4. 34. [онлайн]. 1996. Бр. 4, с. 11–23.

¹⁴ ФИЛЛЕВА, Аделина, 2001. Николай Ростовцев — житейска и творческа съдба. In: *Бялата емиграция в България*. София: Гутенберг. 2001. с. 268–275.

¹⁵ БОНОВ, Йонко, 2007. *Художникът Михаил Малецки. Живот и творчество*. София, с. 35.

Белград и (1937 – 1938)¹⁶ учи иконопис при иконописеца старообрядник Пимен Максимович Софронов. Най-ранните му стенописи са в Кокалянския манастир, където изписва целия интериор през 1945 г.¹⁷ В периода 1953 – 1961 г. се установява в Рилския манастир, където рисува стенописите в постницата „Св. Теодосий Търновски” (1956). Н. Шелехов изписва игуменарницата на Рилския манастир през 1946 г., иконостаса на църквата „Покров Богородичен” в девическия манастир в Княжево, през 1954¹⁸ криптата на „Св. Николай Чудотворец” (Руската църква), през 1963 стенописите в църквата ”Св. Възкресение Христово” в София, през 1964 – 1967 стенописите в църквата „Св. Георги” в Сандански, стенописите в олтара и наоса на църквата „Св. Димитър” в София (1967). Стенописите в „Св. Димитър” се реставрират от катедра „Реставрация” на НХА.

Александър Константинович Сорокин

Той пристига в България и през 1922 г. се установява в София. През 1929 г. завършва Художествената академия, специалност „Декоративно изкуство” при Харалампи Тачев. Сорокин работи по стенописи главно в орнаменталната украса, в рамките на колективи по изписване на църкви. Сред най-значимите му изяви са стенописните орнаменти в църквите “Св. Богородица” във Варна (1949), “Св. Богородица” в Бургас, храм-паметника “Рождество Христово” в Шипка (1957 – 1959), гробищната църква “Успение Богородично” в София (1962), катедралния храм “Св. Неделя” в София (1971 – 1973) и др.

Владимир Йосифов Егер. (Эгерт (Егер) Владимир Йосифович). Роден е през 1897, в Юрев (Тарту), Естония, и е починал 1966 г. в Перник. Егер пристига в България през 1920 г.¹⁹ Единственият стенопис, за който има информация, че е създал, е в параклиса

¹⁶ Около биографията на Шелехов има редица неизяснени дати и факти. Лейкинд и Северюхин (2014) сочат, че пътуването е през 1938 – 1939. От друга страна, школата на Софронов в института „Кондаков” е съществувала през периода 1934 – 1937 (Лейкинд, Махров, Северюхин 2011b). В статията от 2011 се твърди, че един от учениците през този период е бил Шелехов. Известно е също, че през 1939 г. Софронов заминава за Ватикана. Информацията в ЕИИБ, т.3, с.178, която сочи, че е посещавал института „Кондаков”, може да не е прецизна – възможно е Шелехов да е бил в ученик на Софронов и след преустановяване на дейността на Института.

¹⁷ ГЪЛЪБОВА, Лиана, 2017. Николай Шелехов (1912 – 1981) – светило на православната иконопис на Балканите. *Балканистичен форум*. 2017. Бр. 2, с. 236–252.

¹⁸ Годината 1954 е посочена от Решетникова (2010, с. 104) и Гълъбова (2017, с. 244), докато в Енциклопедията на българското изкуство (Маразов 2006, с. 178) е посочено, че криптата е изписана през 1956. Трябва да отчетем, че през 1956 г. Шелехов е бил зает с изписването на постницата “Св. Теодосий Търновски” в Рилския манастир.

¹⁹ <<http://rusmir.cl.bas.bg/ruskie%20v%20bg/PE/PEDetails/0000000000212.html>> [17.08.2017].

„Св. Теодор Тирон” в Стара Загора през 1944 г.²⁰ Там той е работил заедно с Николай Ростовцев, който е и автор на проекта и водещ художник в колектива.

Иван Терентиевич Лазаренко. През 1922 – 1923 г. той създава монументална религиозна композиция за Клисурския манастир. Тя била одобрена от проф. Никола Кожухаров, който съдействал Лазаренко да бъде приет в Художествената академия през 1925 г. и я завършва през 1930 г. През 1943 г. става един от основателите на Дружеството на варненските художници²¹. Няма преки данни за стенописни творби на Лазаренко – монументалната религиозна композиция вероятно не е била стенопис, след като я е показал на Кожухаров. От друга страна, има запазени негови картини, които композиционно и стилистично могат да се разглеждат като проекти за стенописи. Такава е например картината „Въведение Богородично” от 1932 г.²²

Михаил Григориевич Маковкин е роден през 1900 г. във Волчанск, Русия. Умира през 1964 г. в Сливен²³. През 1950 г. рисува стенописи в църквата “Св. Архангел Михаил” в гр. Стралджа²⁴. В периода 1957 – 1959 е част от колектива, ръководен от Н. Ростовцев, който рисува стенописите в църквата “Рождество Христово” в гр. Шипка²⁵. Рисува стенописи и в църквата „Св. Димитър” в с. Зимница²⁶. Стефанов и Минев го определят като *художник-реставратор*, но не споменават обект, който да е реставрирал.

²⁰ За изписването на „Св. Теодор Тирон” в Стара Загора:

<[https://bg.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D0%B2%D0%B5%D1%82%D0%B8_%D0%A2%D0%B5%D0%BE%D0%B4%D0%BE%D1%80_%D0%A2%D0%B8%D1%80%D0%BE%D0%BD_\(%D0%A1%D1%82%D0%B0%D1%80%D0%B0_%D0%97%D0%B0%D0%B3%D0%BE%D1%80%D0%B0\)>](https://bg.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D0%B2%D0%B5%D1%82%D0%B8_%D0%A2%D0%B5%D0%BE%D0%B4%D0%BE%D1%80_%D0%A2%D0%B8%D1%80%D0%BE%D0%BD_(%D0%A1%D1%82%D0%B0%D1%80%D0%B0_%D0%97%D0%B0%D0%B3%D0%BE%D1%80%D0%B0)>) [18.08.2017].

²¹ КЪОСЕВА, Цветана, 1996. Русские художники-эмигранты в Болгарии. *Славяноведение*. - 1996. - № 4. 34. [онлайн], с. 11–23.

²² Реставрирана в катедра „Реставрация” при НХА през 2016 – 2017 г.

²³ СТЕФАНОВ, Димитър Пламенов и МИНЕВ, Пламен Сашев, 2013. Българите и руската емиграция от Освобождението до наши дни. In: *Хармония в многообразието: Толерантността на българския народ - заедно, въпреки различията. Природо-математическа гимназия “Добри Чинтулов” – Сливен* [онлайн]. с. 108–123.

²⁴ СТЕФАНОВ, Димитър Пламенов и МИНЕВ, Пламен Сашев, 2013. Българите и руската емиграция от Освобождението до наши дни. In: *Хармония в многообразието: Толерантността на българския народ - заедно, въпреки различията. Природо-математическа гимназия “Добри Чинтулов” - Сливен* [онлайн]. Сливен, с. 108–123.

²⁵ По информация от доц. Стефан Тъпанов.

²⁶ Дарителска кампания в Зимница – Сливен, 2011. *dariknews.bg* [онлайн].

ВТОРА ГЛАВА

СТЕНОПИСИТЕ В ЦЪРКВА „СВ. НИКОЛАЙ ЧУДОТВОРЕЦ” В СОФИЯ (РУСКАТА ЦЪРКВА) – ИЗСЛЕДВАНЕ НА АРХИТЕКТУРНИЯ КОНТЕКСТ И ЕТАПИТЕ НА ИЗПИСВАНЕ

Църквата „Св. Николай Чудотворец” се намира на бул. „Цар Освободител” № 3 в София. Тя е построена като храм при руското посолство. Като цяло била завършена през 1911 година. На 24.11.1914 година тя била осветена от Доростолския и Червенски митрополит Василий.

Доскоро авторството на храма не беше документално установено и се приписваше на няколко изтъкнати руски архитекти. То категорично се изяснява от архивни документи на Комисията по строежа на църквата от 1908 г.²⁷ От тях разбираме, че автор на проекта е арх. М. Т. Преображенски.

В архитектурата на църквата има много елементи от шатровите руски църкви от XVII – XVIII век с елементи на руски модерн²⁸, като се повтаря схемата на староруските църкви.

Украсата на интериора²⁹ е проектирана цялостно и обхваща в обща идея стенописите, подовата мозайка, иконостаса, иконите, полилея, преградата на хора и др. и е съобразена с архитектурния проект и екстериорното декоративно оформление.

Етапи на изписване на храма

Първоначалното изписване на храма продължава около две години през периода 1911 – 1912 г. То е дело на Василий Тимофеевич Перминов и ръководеният от него колектив³⁰. Говорухин отбелязва, че в Руската църква Перминов работел с *художници, с които той заедно изписал камбанарията на храма „Св. Александър Невски”*³¹.

²⁷ Изказвам благодарност на проф. д-р арх. Маргарита Коева за предоставените копия от архивните документи.

²⁸ КАСАБОВ, Франческо, 1987. *НИНКН, Архив, С-52-668, Паспорт на Църква “Св. Никола”*. 1987. НИНКН.

²⁹ Надземният етаж на храма. Украсата на криптата е развита в по-късни периоди.

³⁰ Архив внешней политики Российской империи ИДД МИД РФ, ф. Департамент личного состава и хозяйственных дел, оп. 465, д. 12, л. 181.

³¹ ГОВОРУХИН, Виктор Леонидович, 1995. *Руската църква „Св.Николай Чудотворец” в София* [онлайн]. София: Любомъдрие, с. 11.

В. Перминов покрива със стенописи целия интериор в надземната част на Руската църква. Общата площ е около 900 m² и това е най-големият му и цялостен стенописен проект според наличната информация. Живописиста представя сцени, съчетани с богата орнаментална украса. Липсват документи кои художници са рисували в отделните зони на интериора. Трудно е да се установи кои сцени принадлежат на четката на В. Перминов и кои на помощниците му. Единствените открити данни за атрибуция на някои стенописи са от Каравелов³².

Стенописите пострадали сериозно при англо-американските бомбардировки от зимата на 1944 г. Южният параклис и стълбището били разрушени в голяма степен. През 1945 – 1946 г. били възстановени. Като се ръководи от запазени фрагменти и следвайки стила на предишните художници, Михаил Малецки изписва отново стените в реконструирания южен параклис и стълбището³³. Независимо че Малецки се старае да се доближи до стила на художниците от групата на Перминов, неговите стенописи в тези зони на църквата представляват изцяло ново изписване, за разлика от поправките му в останалата част на интериора. По тази причина те могат да бъдат разглеждани като авторско дело и така могат да бъдат определени като втори етап на стенописната украса.

Следващите етапи от развитие на стенописите в храма са свързани с украсата на криптата. Първо са завършени тези във вътрешното помещение, където е гробът на архиепископ Серафим. Те са рисувани от друг руски художник – Георги (Николай) Шелехов през 1954 г.

Четвъртият/последният етап от стенописната украса на храм „Св. Николай Чудотворец” е изписването на преддверието на криптата през 1995 – 1996 г. от монахиня Магдалина от Княжевския манастир и нейните помощници Гергина Илиева, Мария Илиева и Чавдар Вълков.

Иконографска програма

Изследването на иконографските особености на стенописите в надземната част разкрива особености както по отношение на връзката с архитектурното пространство, така и със специфичните изисквания към църковната украса на храма, като

³² КАРАВЕЛОВ, Любен Стойчев, 1962. *История на живописиста на храма-паметник „Ал. Невски”*. машинописно копие. София, с. 121.

³³ ЦДА, Фонд 1892К, оп. 1, а.е. 42, л. 9, 16 и 17.

принадлежащ на руското посолство. Много от иконографските решения са новост за стенната живопис в България, например сцените с руски светци в долните регистри на северната и южната стена и в западната абсида, както и в северния параклис.

ТРЕТА ГЛАВА

ТЕХНИКО-ТЕХНОЛОГИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА НА СТЕНОПИСИТЕ

Изследвания, проведени в предишни периоди.

Целта на тази част от изследователската работа в доктората е да се изяснят материалите и техниките на работа на В. Перминов и неговия колектив; да се изследват стенописите на Н. Шелехов; да се получат допълнителни данни за стенописите на М. Малецки, както и да се проучи техниката на работа на сестра Магдалина (Начева) и нейния колектив.

В досието на църквата в НИИКН няма данни от проведени аналитични изследвания при предишните реставрации³⁴. Откритите в тази насока данни са от архива на Руската църква и ЦДА. Анализите, проведените при предишни реставрационни проекти, са систематизирани, допълнени и/или коригирани.

Първите данни за провеждани изследвания по стенописите са от доклада на М. Малецки за извършената от него реставрация през 1945 – 1946 г. Те са ограничени: Малецки споменава за анализ на емулсията за боите, проведен в химическа лаборатория (не отбелязва името на лабораторията), и за анализ на солите в тухлите, проведен в химическата лаборатория на Стопанската камара³⁵. Протоколите от тези лабораторни анализи обаче не са запазени в архива на художника. Прави впечатление, че реставраторът е ползвал професионална литература и е анализирал промените и

³⁴ Първото проучване на досието на Руската църква в НИИКН е извършено от автора през септември 2012. Не е известно дали преди това досието е съдържало протоколи от научни анализи.

³⁵ Фонд 1892К, оп. 1, а. е. 42, л. 11 и 16.

повредите в стенописите, макар и до нивото, което му позволяват познанията. Неговите бележки са ценен източник на информация за техниката на художниците.

Сред достъпните документи в архива на Руската църква са протоколи от изследвания при реставрацията от 1994 г., проведена от Центъра за консервация и реставрация на художествени ценности (ЦКРХЦ). Те се отнасят основно до свързвателя и пигментите в живописния слой. Данните от анализа на мазилката позволяват да се приеме, че в нея има цимент. В доклада на ЦКРХЦ се прави също заключение, че живописиста е изпълнена с два вида свързвател. Според него едната техника е казеиново-маслена, а другата е наречена *лепилна*, като вероятно се има предвид наличието на туткал в свързвателя.

В архива на храма са открити и проучени два протокола от изследвания, извършени в Държавния научноизследователски институт по реставрация в Москва (ГосНИИР) през 2011 г.

Изследвания при настоящото проучване

Проведени са нови изследвания на палитрата и живописната техника на В. Перминов, за да бъдат проверени и допълнени данните от предишните анализи. За обогатяване на данните за пигментите, използвани от художника в храм “Св. Николай Чудотворец”, са изследвани проби и от стенописите му в храм-паметник “Св. Александър Невски”.

Изследвани са проби от стенописите на М. Малецки, за да бъде установена техниката на живописване.

За първи път са изследвани проби от живописиста на Н. Шелехов в криптата. За проверка и допълване на данните от тези анализи бяха проведени изследвания на палитрата на Шелехов и в храм “Св. Димитър” в София. Тези допълнителни анализи разширяват информацията за техниката и технологията на художника и дават данни за уточняване на особеностите на живописиста в криптата на Руската църква.

Местата, от които са взети пробите, са обозначени в приложение III.

За анализ на пигменти са използвани микрохимични анализи, РФС, СЕМ-ЕДС и Раманова спектроскопия. За изследване на органичния състав на материалите са извършени анализи с ИЧС.

Протоколите от тези изследвания са в приложения IX, X, XI, XII и XIII.

Един от важните резултати и при проведените изследвания е установяването на яйчен свързвател в живописата на колективите на В. Перминов, М. Малецки и Н. Шелехов. Резултатите от анализите сочат и ползване на маслен свързвател от В. Перминов в определени зони на интериора. Те показват и използване на по-широка палитра от пигменти от художниците. Сред установените пигменти е например ултрамарин в стенописите на В. Перминов.

Изследване на стратиграфията с напречни срезове

Изготвени и изследвани са два вида срезове. Едните обхващат мазилка и живописен слой и могат да бъдат определени като макросрезове. Другите съдържат само проби от живописния слой и представляват микросрезове. Макросрезовете дават информация за дебелината на мазилковите слоеве, структурата им, характеристиките на пълнителите и позволяват провеждане на допълнителни микроскопски и инструментални изследвания.

Напречните срезове на живописния слой предоставят данни за техниката на изпълнение на стенописите, последователността на полагане на слоевете, тяхната дебелина, хомогенност, примеси, плътност, като заедно с това дават възможност за анализ на състава с инструментални техники. Резултатите от изследванията на изготвените трайни препарати са описани в приложение III.

Научно-техническо фотографско изследване

Фотографски изображения във видимия спектър. Тези изображения са заснети в различни режими – нормално (дифузно) и косо осветление. Използвани са както огледално-рефлексни фотоапарати с високо качество на изображенията, така и компактни модели в зони със затруднен достъп, като по този начин е получени широк спектър данни за технологичните особености на стенописите, настъпилите промени и разрушителните процеси. Резултатите от фотографското изследване във видимата част на спектъра са представени в приложения III, IV и V.

Фотографски изследвания в отразени лъчи в близката част на инфрачервения спектър. Тази част от изследването предоставя нови данни за промените в живописата и по-специално за картографирането на някои реставрационни намеси. Резултатите от изследването са в приложение V.

Инфрачервено фотографско изследване с условни цветове. Това изследване се провежда за първи път у нас върху стенописи. С него са получени нови данни за палитрата на художниците. То потвърждава използването на пигменти като ултрамарин и пруска синя, установени при инструменталните аналитични техники. Заедно с това представя и картографиране на зоните с тези пигменти. Резултатите от изследването са представени в приложение VI.

Проведени са и изследвания в луминесценция, предизвикана от УВ лъчи, и резултатите са описани.

Резултатите от проведените нови изследвания разширяват и обогатяват данните за техниката и технологията на стенописите в отделни зони на храма, както и за особеностите в различните периоди на живописване. В стенописите в храм “Св. Николай Чудотворец” откриваме поредица технико-технологични промени спрямо традиционната работа на художниците от предишни периоди. Тези промени са установени още в първия етап със стенописите на В. Перминов, продължават при работата на М. Малецки, развиват се в следващия етап на стенописване от Н. Шелехов и достигат нови измерения в последния етап на стенописна украса, дело от монахиня Магдалина (Начева). Можем да проследим и последователната поява на нови материали в мазилките (напр. портландцимент) и в живописния слой (пигменти и свързватели), както и използване на комбинация от техники, което не е характерно за традиционния метод на работа на художниците преди това.

Художниците от различните периоди на стенописване са интерпретирали темперната техника по различен начин, както като палитра и материали за свързателя, така и като техническо изпълнение: от температа с влияние на италиански рецепти при Перминов и силно отражение на академичната живопис, през връщането към по-класически (по отношение на руските православни стенописи) маниер на работа при Шелехов, до сложните емулсии, използвани от монахиня Магдалина.

ЧЕТВЪРТА ГЛАВА

ИСТОРИЯ НА РЕСТАВРАЦИОННИТЕ НАМЕСИ ПО СТЕНОПИСИТЕ ДО НАЧАЛОТО НА ПРОУЧВАНЕТО

Установено е провеждането на четири реставрационни проекта по стенописите в надземната част на храм “Св. Николай Чудотворец” до началото на проучването: през 1945 – 1946, 1974 – 1977, 1994 г. и 2012 г. Последният проект, започнат след началото на проучването, все още не е завършил и не е изследван. В криптата на храма са извършени реставрация на стенописите през 1976(7) г., адаптация след монтиране на каменен цокъл през 1987 г. и реставрация през 1995-1996.

Първа цялостна реставрация на стенописите

По време на англо-американските бомбардировки над София на 10.1.1944 г. църквата е пострадала сериозно – една от хвърлените бомби разрушила южната част на сградата. Стенописите в тези зони били унищожени. Счупените от взривовете и ударната вълна от детонациите прозорци позволили свободно проникване на вода, която сериозно увредила стенописите и в останалите части на храма. Министерството на благоустройството започнало възстановителни и реставрационни работи по църквата. През август 1944 г. се обърнало към руския художник Михаил Малецки за извършване на реставрация на стенописите. Реставрационните дейности били проведени през 1945 – 1946 г. От художника научаваме за подхода при възстановяването на конструкцията на сградата – решено е някои стени да бъдат съборени и изградени отново по конструктивни съображения³⁶.

В доклада си Малецки описва доста подробно състоянието на стенописите и дейностите, които е извършил.

Трудно е да бъде изготвена пълна и точна карта с реставрационните намеси на М. Малецки. Те несъмнено са значителни по площ: най-мащабната реконструкция – тази в южния параклис и стълбите, може да се приеме като втори етап от изписването на църквата. Други значителни негови колористични намеси, довели до промени в

³⁶ЦДА, 1892К, оп. 1, а.е. 42, л. 8.

оригиналната живопис, можем да отбележим в олтарната абсида и конхата над нея, където е направен почти цялостен препис. В процеса на това прерисуване могат да се открият и някои промени в силуети на фигури, лица и други детайли.

Подходът на Малецки в срещуположната част на интериора на храма – конхата на хора, е доста подобен: той отново прави цялостно преизписване. В този случай обаче той трябва да се справи със значителни разрушения и липси по живописиста, както се вижда от неговите фотографии. Подобни проблеми е трябвало да бъдат решени и в купола и барабана, както и в северния параклис.

Спорен е въпросът каква част от ретушите по орнаментите, открити и документирани при проучването, които са със значително различаващ се от оригинала колорит, са от първата реставрация през 1945 – 1946. Една част от тях несъмнено са били нанесени преди реставрацията от 1994 г., както е видно от фотографиите на ЦКРХЦ, но не е установено дали са от Малецки, или от Баева.

Частична реставрация на стенописите в криптата

Тя е дело на колектив с ръководител Ангел Радушев. По спомените му той е поканен да реставрира стенописите на Н. Шелехов в криптата през 1973. Както описва и самият художник, за по-малко от двадесет години след изписването стенописите на Шелехов били *много силно потъмнели*. Елисавета Йовович, която работи заедно с Радушев по реставрацията, е категорична, че дейностите са проведени през 1976 г. В други документи са посочени различни дати за този проект. По данни от „Паспорт на храма”³⁷ Радушев следва да е реставрирал стенописите на Шелехов през 1977 г.

Втора цялостна реставрация на стенописите

Тя е проведена в периода между края на 1974 и края на 1977 г.³⁸ от Националния институт за паметници на културата (НИПК)³⁹ под ръководството на Стоянка Баева. В

³⁷ Министерство на културата на Русия, Памятники истории и культуры РФ, Паспорт храма „Николая Чудотворца” в Софии, 1996 г.

³⁸ Според бележките в досието в НИИИ (Касабов 1987) реставрацията е в периода 1976 – 1977 г. А. Икономова фиксира този период между края на 1974 г. и края на 1976 г. Говорухин (1995, с. 30) пък определя периода на реставрация в годините 1975 – 1977.

³⁹ Предишното име на НИИИ от 1975 до 2009 г..

досието на храма в НИНКН се споменава и А. Радусhev като част от колектива при тази реставрация, но той самият споделя, че не е участвал в този проект. Няма информация за другите членове на колектива на Баева. Кратки данни за дейностите откриваме в проекта за реставрация на ЦКРХЦ от 1994. Тя включвала: отстраняване на стари кръпки по механичен начин; укрепване на мазилката и възстановяване на връзката с градежа с варо-казеиново лепило; запълване на разрушенията с мазилкови китове в състав вар и мраморно брашно, укрепване на живописния слой, почистване и колористична интеграция, изпълнена с имитативен ретуш с темпера.

Интересно е решението на НИПК при избора на реставратори за този проект (1974 – 1976) – двадесет години преди това там е работил Малецки, който е рисувал и част от стенописите. Няма информация от НИПК са се обръщали към него за коментари или за сведения по отношение на извършваните от него преди това реставрационни дейности. Малецки по това време вече е утвърден реставратор в Националния военноисторически музей (НВИМ), а две години по-рано, през 1974 г., извършва реставрационни дейности по стенописите си в църквата „Св. Георги“. По негова оценка реставраторите на НИПК не са успели да почистят добре стенописите в Руската църква и те *останали мрачни*⁴⁰. Това решение ни показва променено институционализиране в реставрацията на стенописи. По това време огромната държавна организация НИПК има своя структура с реставрационни колективи и обхваща почти изцяло реставрационните проекти в България.

Трета цялостна реставрация на стенописите

Тя е проведена през 1994 г. от ЦКРХЦ. Работили са два колектива: руски и български. Българските реставратори са ръководени от Аглика Икономова. По спомени на З. Петров от Русия са дошли трима руски реставратори, които са имали водеща роля в проекта. Откритата документация в Руската църква се отнася до етапа на проучване и изготвяне на проект, има и албум с фотографии от различни етапи на реставрационна намеса. В документите са открити данни за състоянието на стенописите в целия интериор в надземната част на храма без криптата. Описани са и множество стари

⁴⁰ ЦДА, 1892К, оп. 1, а.е. 1, л. 4.

ретуши, като тези с по-малка площ са приписвани на колектива на Баева, а по-големите промени и реконструкциите – на колектива на Малецки. Реставрационните дейности са обхванали стенописите в надземната част на храма и са били проведени през периода юни- ноември – изключително кратък срок предвид площта и реставрационните проблеми. Предложението за реставрация на ЦКРХЦ предоставя данни и за извършените операции като инжектиране на варо-казеинов разтвор за възстановяване на връзката между мазилката и основата в барабана на купола, укрепване на люпежите по живописния слой, почистване на стенописите. В местата с разрушения е изпълнено *цветово обединяване*.

Реставрация на стенописите на Н. Шелехов в криптата през 1995 – 1996

По спомени на Г. Илиева (2017) по време на изписването на преддверието на криптата (1995 – 1996) е извършвана реставрация на стенописите на Шелехов. Тя отбелязва, че реставрацията на стенописите в криптата е започната от Петър Игнатов, но на определен етап от работата той е бил заменен от други лица. Не споменава за големия проект на ЦКРХЦ и вероятно двата проекта не са били свързани. За реставрацията в криптата през 1995 – 1996 не са открити документи. Известна представа за извършените тогава операции беше получена при тестове и сондажи през 2013 г.

Частична реставрация през 2012 г.

Непосредствено преди началото на настоящото проучване на стенописите (август 2012) е бил завършен етап от нова реставрационна намеса, четвърта поред. Реставрирана е зона със стенописи в източната част на северния параклис. Няма сведения за материалите и техниките на работа. Дейностите са формулирани като „реставрация на експериментален участък” и съгласно сведенията от Подворието, са извършени от фирма „Еврорест” ООД.

Подходът към практическата интервенция при отделните реставрационни проекти не е еднакъв. Прилагани са разнорядни материали и са използвани различни техники на работа. Във връзка с реставрационните операции са извършени сериозни промени в

структурата на стенописите, някои от които трайни и необратими (напр. при колористичната ре-интеграция).

Извършените промени при тези реставрационни проекти налагат критична оценка на ефекта от проведените операции върху естетическите характеристики на стенописите и възприемането от поклонници и клир. Откритите данни от тези проекти представят развитието на професията и дисциплината „реставрация” у нас през изследвания период. В известна степен те са отражение и на развитието на професионалните и етичните принципи в реставрацията през XX век.

ПЕТА ГЛАВА

ИЗСЛЕДВАНЕ НА РАЗРУШИТЕЛНИТЕ ПРОЦЕСИ И ПРОМЕНИ В СТЕНОПИСИТЕ, ОПРЕДЕЛЯНЕ НА РАЗРУШИТЕЛНИТЕ ФАКТОРИ И АНАЛИЗ НА РЕСТАВРАЦИОННИТЕ ПРОБЛЕМИ

В тази глава систематично са изследвани **промените и разрушителните процеси** по стенописите. В този процес е следвана стратиграфията на обекта, като са отчетени спецификите в отделните зони на интериора. Измененията са проучени в тяхното историческо развитие. Изследвани са изменения и увреждания в градежа, в мазилковите слоеве и живописния слой, както и на нови повърхостни наслявания.

Определени са **разрушителните фактори** и е **извършен анализ** на въздействието им.

Влагата (водата) е един от основните разрушителни фактори в църквата „Св. Николай Чудотворец”.

Във връзка с изследването на влиянието на влагата са извършени наблюдения на климатичните особености в сградата и свързаните с тях процеси, засягащи състоянието на живописата. При изследването на влагата са проучени архивни документи, анализи и свидетелства, както и резултатите от тях.

Данни за провеждани изследвания на микроклимата в църквата и влагата в стените са открити в проекта за реставрация от 1994 г.^{41, 42}

За по-пълното анализиране на действието на влагата са проведени нови допълнителни инструментални изследвания. Извършено е картографиране на температурата на стенописите в различни зони чрез термографско изследване по метода на т.нар. пасивна термография. То цели да бъдат получени данни дали има температурни отклонения, които да предполагат наличие на влага, или да са свидетелство за особености в структурата на градежа, които биха могли да причинят промени в стенописите в дългосрочен план. Изследвани са зоните на олтарната абсида, хора, южната стена, северната стена, източната и западната стена на северния параклис, части от източната и западната стена на южния параклис, сцени от стълбището, криптата и предверието на криптата. За проверка на резултатите е проведено повторно измерване след период на относително интензивни валежи в конхата на хора и в зоната на фигурата на “Св. цар Константин” на стълбището. Резултатите са представени в приложение VIII.

Идентифицирано е действие на няколко типа влага (вода): капилярна, кондензна и инфилтрационна, както и действието на свободно течаща (гравитационно) вода.

Изследванията на промените на влагата в стените, на температурата на повърхността им, на температурата на въздуха и относителната влажност имат съществено значение и при планиране на дейностите при евентуален последващ реставрационен проект. Те засягат не само директните операции върху стенописите, но и индиректните, като например дейности за ограничаване на въздействието на разрушителните фактори и намаляване на риска. За тази цел е необходимо изготвяне на микроклиматичен проект.

Природни бедствия. През периода след освещаването на църквата, от 1914 г. до днес, е имало няколко земетресения. Най-силните са през октомври 1917, през април 1928, през март 1977, през февруари 1986 и през май 2012 г. След земетресението от 2012 г. пукнатината на барабана на купола над прозорците отново е изявена.

⁴¹ КАДИЙСКИ, Цвятко, без дата. *Програма за провеждане на измерване на микроклимата в църква “Св. Николай Чудотворец” (Руската църква).* без дата.

⁴² КЪНЧЕВА, Марина и БЪЧВАРОВА, Л., без дата. *Протокол за извършени физикохимични изследвания на проби от Руската църква - гр. София - стенописи.* без дата. НИНKH, С-52-668.

Военни действия. *Бомбардировките* през януари 1944 година са причинили сериозни разрушения в южната част на църквата: стълбището и значителна част от южния притвор. Значителни повреди имало и в северния параклис. Прозорците били счупени от взривната вълна след детонацията, част от пукнатините се разширили. Имало повреди и по покривната конструкция, които станали причина за проникване на влага. Освен повредите, засягащи стенописите, пострадали много елементи от украсата на фасадите, включително позлатата на куполите.

Повърхностните натрупвания от прах и сажди от свещите и кандилата са друг фактор, който променя и уврежда стенописите. Те не само полепват по повърхността на им и променят колорита, но и проникват в структурата на живописния слой и се свързват с него. Те причиняват трайни колористични промени в някои от цветните партии. Радиаторите за парно отопление чрез конвекция ускоряват циркулацията на сажди през зимния сезон и в зоните над тях замърсяванията са най-значими. Високата температура от парното изсушава праховите частици и ги прави силно електростатични.

Техника на изпълнение на стенописите

Друг фактор за промени и разрушения е техниката на изпълнение на стенописите заедно с качествата на използваните материали. Изследванията показаха, че в повечето зони с темперна техника живописният слой няма достатъчно добра кохезия. Това води до ефект на разпрашаване и затруднява, а на места и възпрепятства успешното отстраняване на замърсяванията от сажди. Възможно е яйчният свързвател да не е бил в достатъчно количество. Друга технологична особеност, която може да е повлияла на състоянието на темперните стенописи, е добавката на цимент в мазилките. Изграждането на църквата е завършило като цяло до юли 1911 г.⁴³ Работата по стенописите започва скоро след като интериорът е измазан: те са изпълнени през 1911 –

⁴³ Архив внешней политики Российской империи ИДД МИД РФ, ф. Департамент личного состава и хозяйственных дел, оп. 465, д. 12, л. 181.

1912 г.⁴⁴ Свързателят на боите на художниците вероятно се е увредил и при взаимодействие с ненапълно изсъхналата мазилка.

Неподходяща реставрационна намеса. Част от колористичните промени се дължат на особеност на реставрационните техники или неправилни технологични процедури при реставрационните проекти преди 2012 г. Някои от тези промени са толкова значителни, че пречат на нормалното възприемане на живописиста и имат дезинтегриращ оптически ефект.

Анализ на реставрационните проблеми

Реставрационните проблеми могат да бъдат разгледани в няколко аспекта:

От една страна, те са обвързани с физическата същност на обекта: на материалите, от които е създаден, техните характеристики, влияния помежду им, начина, по който са използвани, и свързаните с това процеси на промени и деструкции, както и разрушенията и промените, причинени от външни фактори (климатични, човешки и т.н.). Този тип характеристики и изменения са обект на анализ с методите на природните науки.

От друга страна, при определяне на реставрационния подход в обекти като този редица проблеми са предмет на анализ и интерпретация от хуманитарните науки. Фактори като исторически натрупвания, промени в иконографията, исторически реставрационни намеси, отношението на местната религиозна общност и църковното настоятелство и обществената представа за културната стойност на стенописите, както и връзката с други стенописи на художниците, рисували в храма, неизбежно се отразяват на реставрационните решения.

В дисертационния труд са анализирани конструктивното състояние на градежа, нарушената връзка между мазилковите слоеве и основата, нарушената адхезия на живописния слой към мазилковия грунд, недостатъчната кохезия в темперния живописен слой, проблемите с почистване на натрупванията от сажди, трайните

⁴⁴ Решетникова (2010, с. 42) споменава, че довършването на украсата на храма продължило и след октомври 1913, но това не означава непременно, че тогава са рисувани стенописите.

колористични изменения, подходът към стари ретуши с компрометиран колористични характеристики, надживописване върху маслените партии и реконструкции по живописиста в северния и южния параклис.

Получените данни от изследванията в тази глава позволяват коректно и обосновано изготвяне на реставрационна стратегия, основана на оценка на въздействието на промените, в контекста на културната и естетическата стойност на паметника.

Някои от установените разрушения, увреждания и промени не се наблюдават при паметници от предходните исторически периоди (напр. свързаните с технокотехнологичните особености на стенописите). Като се има предвид влиянието на руските художници върху църковната стенна живопис от XX век у нас, подобни промени могат да се срещнат и при други паметници. Независимо от значителните промени и установените увреждания, състоянието на стенописите от различните периоди е достатъчно добро, за да се твърди, че те са съхранили автентичните си стойности.

Спецификата на отделните периоди на стенописване, реализирани в рамките само на едно столетие, налага индивидуален подход при реставрационна намеса, който в същото време да се основава на интегриращо решение по отношение на съжителстващите живописни слоеве в надземната част и криптата с преддверието ѝ.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В дисертационния труд са изследвани стенописите на руските художници в църкви в България през XX век – една слабопроучена част от нашето културно наследство. Изготвен е пълен списък на тези художници и е проследен житейският им и творчески път, отбелязани са обекти, в които са работили, колективите, техниките на работа. Предложена е периодизация. Издирените данни са анализирани, систематизирани и представени в цялост за първи път.

Изследван е конкретен обект, който отразява максимално широко стенописното творчество на руските художници в България през XX век – храм “Св. Николай

Чудотворец” (Руската църква) в София. Той представлява специален интерес поради факта, че в интериора му са работили руски художници от различни периоди, чието творчество обхваща голяма част от XX век.

Извършено е изследване на технологичните особености, иконографските характеристики, промените и уврежданията, разрушителните фактори и реставрационните проблеми на стенописите от отделните етапи на декорация в тази църква.

Открити са нови документи, които изясняват и коригират датировката на стенописите от първия етап на украса и потвърждават авторството на Василий Перминов (глава втора). Открити са и документи, които разкриват някои членове на колектива, с който той е работил в Руската църква. Те хвърлят светлина върху последователността на работа и могат да насочат към атрибуция на някои от сцените.

В проучването е издирена информация и за другите църкви, в които рисува В. Перминов. Събраните и систематизирани данни за живописните техники, които той ползва, иконографските особености, периодизацията и състоянието на откритите негови стенописи извън България, заедно с тези за стенописите в храм “Св. Николай Чудотворец” и катедралния храм-паметник “Св. Александър Невски” в София, представляват първото пълно изследване на стенописното творчество на големия руски художник. Тази част от изследването позволява проучване на стенописите в Руската църква в контекста на цялостното творчество на В. Перминов. Събрана е наличната документална информация за изследвания на техниката и технологията на стенописите от периода 1911 – 1912 г., рисувани от колектива на художника. За проверка и допълване на откритите данни са извършени нови изследвания с аналитични техники, различни от тези в предходните проучвания. Данните от проведените в миналото анализи на пигменти са проверени посредством съвременни физични методи. Откритите при тези анализи нови пигменти като напр. ултрамарин, допълват и обогатяват информацията за палитрата на художниците от екипа на В. Перминов. Със съвременни ИЧС инструменти е установено използването на яйчна темпера в значителни площи на стенописите в интериора, наред с маслената техника и живописта с глутинов свързвател⁴⁵. Така са

⁴⁵ Вероятно туткал. Според цитираните в трета глава изследвания от на ЦКРХЦ.

коригирани и допълнени данните от предишни изследвания за техниката на изпълнение на стенописите от художника и неговия колектив.

В храма “Св. Николай Чудотворец” за първи път у нас е приложено върху стенописи от този период специализирано изследване с инфрачервена фотография с условни цветове. С тези изследвания беше извършено картографиране на пигменти (ултрамарин и пруска синя) в отделни зони на интериора (пандантиви, западна и източна абсида, сцени от северната и южните стени).

Изследванията на стенописите обхващат всички технологични слоеве и получената информация представя доказателства за въведени нови материали в стенописната палитра през първите десетилетия на XX век – както в мазилковите грундове (напр. портландцимент), така и в живописния слой (съвременни маслени бои; яйчна темпера, модифицирана по западноевропейска рецепта; темпера с glutinovi лепила и растителни гуми).

За целите на проучването бяха изготвени напречни срезове на стенописите. Чрез тях бяха изследвани под микроскоп стратиграфията и особеностите на структурата на стенописите във връзка с изясняване на технико-технологичната им характеристика.

Направен е паралел с технологията на стенописите в друг значим обект, където рисува В. Перминов – притвора на патриаршеската катедрала храм-паметник “Св. Александър Невски”. За целта са извършени инструментални анализи. В тази част на “Св. Александър Невски” се провеждат изследвания за първи път. Получените данни дават възможност да бъдат потвърдени някои резултати от изследвания на стенописите в Руската църква (напр. използването на яйчна темпера, използването на пигменти като ултрамарин, цинобър и желязноксидни пигменти). Изследването на архивни документи от храм-паметника “Св. Александър Невски” позволява да бъде направено сравнение между стенописната техника на В. Перминов и тази на други художници, рисували в катедралния храм.

Открита е нова информация за технологичния подход на Михаил Малецки при реконструирането (новото изписване) на стенописите в южния притвор и стълбището (глава четвърта).

В дисертационния труд са представени за първи път изследвания на техниката и технологията и на друг художник в Руската църква – Николай Шелехов. Изследвани са начинът на подготовка на стената с нанасянето на мазилковите грундове и последователността при изграждането на живописния слой. Установени са редица пигменти в палитрата на художника. Направени са сравнения с техниката на работа и в други църкви, където той е рисувал. Резултатите са представени в Глава Трета.

За първи път са проучена техниката и технологията на най-късния стенописен слой в църквата – от 1995 – 1996 г. Получени са данни за подготовката на живописния процес, за свързателя на боите, за финалната обработка на живописния слой. Установени са художниците в колектива на монахиня Магдалина (Начева). Извършена е атрибуция на някои от сцените. Изследване на църковни стенописи от този период се провежда за първи път в България.

Фотографските изследвания в нормално и косо осветление развиват и обогатяват информацията за промените, разрушенията, проведените реставрационни намеси и допълват данните за технико-технологичните особености на стенописите от различните периоди на изписване.

За първи път в България е извършено изследване на стенописите с методите на термографията и са интерпретирани данни за наличие на проникнала от покрива инфилтрационна влага или покачваща се от основите капилярна влага.

В дисертационния труд са анализирани специфичните реставрационни проблеми на храм “Св. Николай Чудотворец”. Открити са и нови данни за промените и разрушенията през различни исторически периоди. Изследвани са и са систематизирани разрушителните фактори, влияещи върху стенописите в храма.

Проучените архивни документи разкриват нови данни за проведените в миналото реставрационни намеси по стенописите в Руската църква: особености на реставрационните операции при различните проекти, използвани материали и техники на работа, периоди на интервенция, както и ефекта им върху стенописите. Новите данни разширяват информацията за историята на реставрацията на стенописи в България и по-специално за периода около и след Втората световна война.

Изготвени са 15 приложения, съдържащи данни от изследване на архивни документи, фотографски изследвания и проведените инструментални изследвания.

Получените резултати водят до следните изводи:

Изследванията на стенописите в храм “Св. Николай Чудотворец” – Руската църква, предоставят нови данни за изясняване на технологичните характеристики на църковните стенописи от XX век като цяло, доказват използването на разнообразна технологична палитра на художниците, включваща съвременна маслена живопис, адаптирани нови рецепти за яйчна темпера, туткални свързватели и растителни гуми, както и нов състав на мазилките и доказват недвусмислено технологичните различия с предишните периоди.

Резултатите, представени в приложение VIII, показват, че термографията може да се прилага успешно както за установяване на зони с повишена влажност в стените, така и за констатиране на структурни аномалии в градежа и мазилковите слоеве. Проведените за първи път върху стенописи изследвания с ИЧ фотография с условни цветове доказаха, че този метод може да се използва успешно за идентифициране и картографиране на пигменти в стенописни изображения.

Откритите данни за живота и творчеството на В. Перминов доказаха, че стенописите му в София са най-цялостно запазените до днес и са най-мощното и ценно свидетелство за творчеството на художника. Това несъмнено потвърждава важността на опазването и съхраняването на стенописите в храм “Св. Николай Чудотворец”.

Освен представените нови и по-пълни данни за реставрацията от 1945 - 1946, откритите сведения за предложението на Малецки от 1972 г. за реставрация на собствените му стенописи в църквата “Св. Георги” в София обогатяват познанията за реставрацията на стенописи в България преди началото на академичното образование за тази професия у нас.

Изследването на стенописите на Н. Шелехов в криптата на храм “Св. Николай Чудотворец” и други църкви, в които той е работил, са основа на бъдещо детайлно проучване на творчеството на художника.

Резултатите в дисертационния труд доказват, че многобройните промени в процесите на развитие на стенописната украса на храма и при проведените реставрационни кампании не са причинили загуба на културна стойност: стенописите са съхранили автентичните си характеристики в значителна степен и представляват доказателство за творческото взаимодействие на българските и руските художници в църковната живопис от изследвания период.

Събраната и анализирана информация позволява да бъде направено заключение, че Николай Ростовцев не е рисувал стенописи в Руската църква.

Представените проучвания в дисертационния труд са начало на комплексна оценка на състоянието, промените и технико-технологичните особености на стенописите от XX век, при това рисувани през различни периоди на столетието. Резултатите от проучванията разширяват данните за влиянието на стенописното творчество на руските художници у нас върху поколения български живописци, творили в областта на църковната живопис.

Резултатите от проучванията в дисертационния труд са част от изследването на паметниците на стенната живопис от XX век в България.

СПИСЪК С ПРИЛОЖЕНИЯТА

Фотографски изследвания и копия на документи:

- I. Фотографии и документи и проучвания в първа глава
- II. Фотографии на документи и проучвания във втора глава
- III. Фотографии във видимия спектър на изследвания в трета глава
- IV. Фотографии на документи и проучвания в четвърта глава
- V. Фотографии във видимия спектър на изследвания в пета глава
- VI. Фотографии в ИЧ спектър
- VII. ИЧ фотографии с условни цветове
- VIII. Термографско изследване

Протоколи от физични и химични анализи:

- IX. Рентгенофлуоресцентна спектроскопия
- X. Раманова спектроскопия
- XI. Сканиращ електронен микроскоп с енергийнодисперсионна рентгенова спектроскопия
- XII. Инфрачервена спектроскопия
- XIII. Микрохимични анализи на пигменти от храм “Св. Димитър” в София
- XIV. Анализи от лабораторията на ГОСНИИР

Други:

- XV. Планове и разрези

СПРАВКА ЗА НАУЧНИТЕ ПРИНОСИ В ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

- Извършено е цялостно систематично и комплексно научно изследване на стенописите на руски художници в български църкви през XX век по отношение на проблемите на тяхното опазване и реставрация.
- Извършен е анализ и са направени изводи за технологичните промени и реставрационните проблеми на стенописите в България от XX век.
- На основата на извършените проучвания са установени всички руски художници, рисували стенописи в български църкви през XX век, и е предложена периодизация на творчеството им.
- Проучено е цялостното творчество на В. Перминов, събрани са данни за обектите, в които е рисувал, живописните техники, които ползвал и колективите, с които е работил.
- Разкрити са нови данни за техниката на работа на М. Малецки при реконструкцията на стенописите през 1945 – 1946 г.
- Изследвани са стенописи на Н. Шелехов в конкретен обект и е направено сравнение на технологичните характеристики с други храмове, в които е работил.
- Разширена е информацията за реставрационните практики по стенописи у нас през периода 1945 – 1994 г.
- Анализирани са и са допълнени и коригирани данните от предишните научни изследвания на стенописите в храм “Св. Николай Чудотворец” – Руската църква, в София.
- На основата на извършените проучвания е установено, че темперната техника с яйчен свързвател е ползвана от художниците и през четирите етапа на развитие на стенописната украса в храм “Св. Николай Чудотворец” – Руската църква, независимо от технологичните вариации на изпълнение, разликата в степента, до която са съхранени и различията в промените и разрушенията.

- Доказано е, че в процеса на развитие и извършвани промени по стенописите в храм “Св. Николай Чудотворец” – Руската църква в София е съхранена тяхната културна стойност.
- На основата на извършените проучвания е констатирано, че Н. Ростовцев не е рисувал стенописи в храм “Св. Николай Чудотворец” – Руската църква в София.
- Използвани са за първи път техниките на термографията и ИЧ фотография с условни цветове при проучването на стенописи от XX век у нас.

СПИСЪК С ПУБЛИКАЦИИТЕ ПО ТЕМАТА НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

YANCHEVA, Denitsa, **BELISHKI, Stefan**, HARALAMPIEV, Nikifor, VELCHEVA, Evelina, STAMBOLIYSKA, Bistra, FISCHER, Dieter and LEDERER, Albena, 2019. Raman Spectroscopy in the Study of the Wall Paintings in the Church of St Nicholas in Sofia (the Russian Church). In: *10th International Congress on the Application of Raman Spectroscopy in Art and Archaeology Book of Abstracts*. Potsdam: University of Potsdam. 2019. p. 130–131.

БЕЛИШКИ, Стефан, 2018. Стенописите на Василий Перминов в София. Бележки за технологията и паралели с други монументални творби на художника. В: *Сборник доклади от Национална конференция “90 години Музеят на София”*. София: Регионален исторически музей София. 2018. под печат.

Доклади на научни конференции по темата:

БЕЛИШКИ, Стефан, 2019. Изследвания в инфрачервения спектър на стенописите в храм “Св. Николай Чудотворец” – Руската църква. В: *Национална конференция “Форум Реставрация 2019”*. София. 2019.